

Olena Romanenko*

Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki, Ukraina

Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine

ORCID: 0000-0003-0150-2494

Топос провінції в польській літературі

Topos of the Province in Polish Literature

Abstract: This chapter is devoted to an analysis of the specific ways in which the *Province* functions as a literary topos in Polish literature. The theoretical framework draws on structuralism (Roland Barthes), geopoetics (Elżbieta Rybicka), and postcolonial studies (Agnieszka Matusiak, Yaroslav Polishchuk). This interdisciplinary approach makes it possible to examine the following aspects: from a semiotic perspective, the topos of the Province emerges as a symbolic component of the cultural space constructed in literature; the narrative structures of works focused on the Province include such recurring elements as the motif of escape from / return to / life in the Province; the asymmetry between center and periphery; and the symbolic interpretation of Life / Death and Eternity / Transience through geographical imagery and biographical storytelling. The author analyzes the works of Olga Tokarczuk and Andrzej Stasiuk, highlighting the key elements that shape the topos of the Province in their prose. The Polish model of this topos emphasizes yet another dimension – postcolonial experience – which is evident in Tokarczuk's prose (e.g., *The Province as an Idyllic Place*) and Stasiuk's narratives (e.g., *The Province. The Road Beyond the Horizon*). The topos of the Province thus emerges as a complex topo-cultural construct in which the Self and the Other, the concepts of Center and Periphery, urban spaces, and landscape imagery are intricately interwoven.

Keywords: topos, province, Polish literature, identity, novel, semiotics, structuralism, geopoetics.

Культурно-географічний образ провінції у літературі моделюється через протиставлення «відсталій – прогресивний», «провінція – метрополія», «периферія – центр». Однак сукупний образ «Провінції» як мета-географічної цілісності в прозі кінця 20 – початку 21 століття фіксує цікаві трансформації, які дають можливість осмислити зміни культурного коду у змалюванні провінційного буття. Культурно-географічний образ Провінції поєднує, з одного боку, «аркадійський міф» про гармонійне життя на лоні природи, з іншого – профанний простір буднів, відділений

* Olena Romanenko – prof. dr, pracuje w Katedrze Historii Literatury Ukrainiejskiej, Teorii Literatury i Twórczości Literackiej Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki w Kijowie; autorka m.in. monografii *The Semiosphere of Ukrainian Mass Literature. Text. Reader. Epoch* (2014).

і віддалений від центру. На цих двох складниках формуються уявлення про Провінцію, які описує польська література. І це ставить перед дослідниками питання про компоненти культурно-географічного образу Провінції, а також їх ієрархію: які з цих компонентів дотичні до класичної моделі «свій – чужий», «інший – інакший»; які компоненти трансформувалися у художніх творах. Важливим методологічним підходом у вивченні топосу Провінції є геопоетика (Ельжбета Рибіцька) і постколоніальні студії (Агнешка Матусяк, Ярослав Поліщук). Вони орієнтують дослідження на такі, цікаві аспекти, як образи своїх і чужих, питання ідентичності, засади формування географічних уявлень, способи бачення та інтерпретації топосу Провінції у художніх творах.

Складниками, які дають можливість описати топос Провінції є: 1) географія, втілена у краєвидах місцевості, просторових і географічних образах; 2) історія, яка розповідає про Провінцію через оповіді про життя мешканців. Відтак Провінція – це не тільки про тих, хто мешкає на околицях метрополії, віддалених від центру, але й про особистість, перед якою розгортаються унікальні перспективи – це лінія горизонту, за якою даленіють Центр і Великі історії й у межах якої розгортаються маленькі історії тих, хто мешкає у Провінції.

Топос Провінції можна описати, відтак, через аналіз: 1) історій / оповідей, в яких розгортаються сенси, слова, оповіді про ідентичність мешканців провінційного краю; 2) образи мешканців, які також передані через сенси, слова, й є уособленням регіональної провінційної ідентичності; 3) образне осмислення краєвидів, за якими криється і лінія горизонту далеких країв, Метрополії / Центру, Іншого краю, Чужого простору; 4) образи місцевості, в яких втілено пейзажні картини Свого краю, Свого простору.

У цьому квадранті очевидно є не тільки антитеза «історії мешканців Провінції vs образ місцевості», але й антитези «Свій vs Чужий простір», й дві антиномічні пари поєднані дискурсом ідентичності, що виражається через різні творчі практики змалювання Провінції у національних літературах на різних історичних етапах. І, до речі, це визначає теми, які домінують у творах, присвячених Провінції, а це оповіді про: маленьке провінційне містечко / місце, де плін життя відрізняється від гамірного буття у Центрі / Метрополії; взаємодію Центру і Провінції в історичній перспективі, драматичні конфлікти Центру і Периферії, їхнє проставлення; втечу із / до

Провінції як особливий тип екзистенційного досвіду особистості та драматичні колізії трансформації людини, яка опинилася чи живе у Провінції; манди з / до Провінції, в яких актуалізовано мотив пошуку себе, самоідентифікації, порівняння Свого / Чужого досвідів та ідентичностей¹.

Просторова картина світу в сучасній польській літературі включає, з одного боку, шарм Провінції як віддаленого від Центру простору, з іншого – Центр втілений як велика Європа або небезпечний Схід.

Ольга Токарчук: Провінція як ідеальне місце

Велика Історія та простори Маленьких Міст – ось колізія, яка найбільш цікавить Ольгу Токарчук. Через їхній взаємозв'язок найкраще виявляється драматична оповідь про людське буття. Як тонко підмічає письменниця у романі *Дім дня, дім ночі*: «А однак слова й речі утворюють симбіотичні простори, як гриби й берези. Слова виростають на речах і тільки тоді дозрівають до смислу, готові бути промовленими, коли ростуть у краєвиді. Тоді ними можна гратися, як дозрілим яблуком, обнюхувати їх і смакувати, лизати згори, а потім з хрускотом переламувати навпіл і соромливо вивчати соковите нутро. Такі слова ніколи не помруть, бо здатні пускати в рух інші свої значення, рости в бік світла; хіба що вся мова помре. З людьми, схоже, діється так само, бо не можуть жити, відірвані від місця. Тож люди є словами. Тільки тоді стають реальними»². Модель топосу Провінції, яка приваблює читача у прозі Ольги Токарчук може бути описана як «ідилічне місце».

Проза Ольги Токарчук заснована на ідеї взаємозв'язку людини і місця, їхній взаємозумовленості, а це актуалізує важливість просторової картини світу, в межах якого відбуваються події та який описує авторка. Відтак оповідь про пейзажі та оповідь про буття людини і її емоції є рівноважливими у творах письменниці. Ба більше – пейзаж і людина взаємозалежні: «Людна бачить у пейзажі власну внутрішню нетривку хвилину. Усюди бачить тільки себе»³. Так, коли прикордонник спостерігає величний пейзаж у горах, де сходяться кордони світів і держав, письменниця пише про краєвид: «Сцена,

1 В основі цих міркувань – ідеї Ролана Барта (R. Barthes, *The Semiotic Challenge*, New York 1988) та Пітера Баррі (П. Баррі, *Вступ до теорії. Літературознавство та культурологія*, Київ 2008, 360 с.).

2 О. Токарчук, *Дім дня, дім ночі*, Київ 2021, с. 216.

3 Там само, с. 172.

якій трапляються люди, а не вона людям»⁴. Ольга Токарчук встановлює і описує не залежність «пейзаж / місце / простір – настрої людини», а навпаки – «пейзаж / місце – буття / доля людини. Провінція ж як топос у її романі *Дім дня, дім ночі*. У такому взаємозв'язку виявляється історія людей і місць та й усього всесвіту. Прикметно, що топос Провінції у романі *Дім дня, дім ночі* втілений як:

- опис ідилічного місця проживання людей, його географічні координати – це, з одного боку, чітко визначений простір, який навіть фіксується у власних назвах (як-от: місто Нова Руда), з іншого – безмежний краєвид (як краєвиди гір, кордонів, небо, горизонт). Нездатність охопити поглядом цю картину, спонукає оповідача фокусуватися тільки на окремих персонажах, пейзажних картинах, тому оповідь стає фрагментованою, як і погляд на краєвид, а композиція роману – мозаїчною, складеною із окремих історій та описів. І над усім цим атмосфера, яку авторка описує, презентуючи читачу місто Нова Руда: «Місто-уламок. Місто сілезьке, пруське, чеське, австро-угорське і польське. Місто-периферія. Місто людей, які думають одні про одних на ім'я, але звертаються один до одного «пан» і «пані». Місто опустілих субот і неділь. Місто дрейфування часу, запізнілих новин, хибних назв. Немає в ньому нічого нового, а якби тільки з'явилося, одразу стемніє, покриється нальотом, прогніє і зупинить непорушно на межі існування»⁵.

Модель «Провінція як ідилічне місце», однак, містить і драматичні складники, їх поява зумовлена тим, що топос Провінції у романі Ольги Токарчук *Дім дня, дім ночі* описаний як:

- складна топокультурна структура з глибоко міфологічними образами Дому, Часу, Кордону;
- місце, в якому велика історія Часу перетинається із маленькими історіями Людей, де Своє та Інше переплітаються, а Сонце і Небо фіксують плин буття, яке невідворотно наближається до того, що «непотрібними виявляється галактики. Краї світу опиняться в його центрі»⁶;

4 Там само, с. 135.

5 Там само, с. 349.

6 Там само, с. 354.

- простір, який можна описати як межовий, він існує на межі / там, де сходяться кордони світів, галактик, держав, міст, людей, й водночас в якому «є тільки одна хвилина, тільки зараз, але величезне, розтягнуте в усі боки, гнітюче, не для людини»⁷.

Ольга Токарчук відкидає ідею описати Провінцію як місце формування чи додання стереотипів, натомість її ідея: Провінція – це місце, де сходяться Я і ландшафти, це лінії горизонтів краю та історії краю на тлі великої історії людства. На їх тлі розгортається оповідь про Минуцність / Вічність світу та буття особистості. Центр як антитеза такій Провінції – це центр всесвіту, й він рівновеликий іншому центру – історії маленької людини.

Анджея Стасюк: ДОРОГА З ПРОВІНЦІЇ – ЗА ГОРИЗОНТ

Особлива модель топосу Провінції описана у творчості Анджея Стасюка, її можна охарактеризувати як «дорога за горизонт». Відмінність її від топосу Провінції в інших авторів: ключовий сюжетотвірний елемент – це мандри, як описує автор у есеях *Дорогою на Бабадаг* та романі *Схід*.

Авторська модель топосу Провінції у Анджея Стасюка формується як подорож околицями Європи (*Дорогою на Бабадаг*) або на схід від Європи (*Схід*). Мотив переміщення дає можливість описати типові ознаки простору Провінції, калейдоскоп вражень, плинність буття персонажа, й пов'язує топос Провінції із символічними просторами Дороги і Дому, Свого простору і Чужого простору. На цих символічних складниках формується авторська модель топосу Провінції, яка перед читачем і автором розгортається як простір, в якому краєвид і карта сходяться, змінюються і стають чимось новим: «Шерега цих образів – це не лише не Польща, а й узагалі не жодна інша країна, це – лише привід, претекст. Цілком можливо, людина усвідомлює своє існування лише тоді, коли відчуває на шкірі дотик безіменного простору, що поєднує нас із найдавнішими часами, зі всіма померлими, з доісторичною епохою, коли розум щойно відділявся від світу і ще не усвідомлював власного сирітства»⁸. Краєвид і карта, за концепцією Анджея Стасюка, поєднуються через враження і пам'ять (спогад): «Пам'ятаю живопліт і кам'яну

7 Там само, с. 356.

8 А. Стасюк, *Дорогою на Бабадаг*, Київ 2007, с. 12.

балюстраду містка, хоча щодо першого я не цілком певен, живопліт міг бути деінде, як і більшість речей, котрі існують у пам'яті. Адже я запам'ятав їх, вирва з краєвиду, назавше увівши у власну мапу, у власну фантастичну географію»⁹. Крім того, важливий для розуміння топосу Провінції у творчості Анджея Стасюка авторський образ «власної фантастичної географії», яку автор тлумачить як важливий складник формування і збереження ідентичності. Письменник описує, це, зокрема, спостерігаючи за мешканцями Словаччини: «Вони жили в колишній єврейській дільніці, на околиці словацького містечка, в підніжжі угорського замку, тож аби хоч якось протриматися, перебути, мусили визначити собі власні засади, якусь особливу теорію відносности, особливі закони гравітації, що втримали б їх на земній поверхні й не дали б провалитися в космічну пустку, у прірву непам'яті»¹⁰.

Таке цікаве поєднання географії та пам'яті орієнтує читача на осмислення зустрічі з Іншим, яке переживає персонаж, мандруючи околицями Європи. Зауважимо, що типова модель описує Провінцію через антитезу «Європа як центр / Провінція (польська, сербська, чеська, словенська та ін.)». Міста, містечка, села і селища, покинуті будинки, лінія горизонту, пейзажні краєвиди тісно пов'язані із калейдоскопом випадкових знайомств, подорожніх. Прикметно, що на відміну від прози Ольги Токарчук, Анджеєм Стасюком не описує детально історії персонажів, переважно – це репліки, діалоги, але найчастіше – це спостереження за краєвидами і людьми. В такій калейдоскопічній картині вимальовується бажання автора, яким він ділиться із своїми читачами: «Я заплющую очі й проектують дороги, залізничні колії, відстані й краєвиди посеред пустищ, поміж однією дочасністю й іншою, і намагаюсь укласти якусь географію, котра підняла б усе це на своїй пласкій спині й зробила хоч трошки тривкішим, хоч трошки безсмертним»¹¹. Концепт «уявна географія», «географія через пам'ять» поєднує ідеї Анджея Стасюка із ідеями Едварда Саїда¹², а також або 1) осмисленням наслідків формування мультикультурного простору в Європі (*Дорогою на Бабадаг*), або 2) наслідками розпаду Радянської імперії (*Схід*).

9 Там само, с. 13.

10 Там само, с. 26.

11 Там само, с. 280.

12 В.Е. Саїд, *Орієнталізм*, Київ 2001.

В обох випадках автора цікавить Провінція як простір безладу, розпаду, хаосу: «Це особливість моєї частини світу, отой постійний занепад, навпіл перемішаний з ростом, та лукава недорозвиненість, яка велить завжди і все перечекати, та нехить до експериментів над власним організмом, те вічне існування упівсили, яке дозволяє вискочити на берег ріки часу й заступити дію простим спогляданням. Тут усе нове – підробка, й коли воно врешті постаріє, понищиться, зотліє й розкришиться, щойно тоді набуде якогось значення»¹³. Провінція Європи як простір руйнування після розпаду імперії спонукає автора сформулювати ідею Провінції – як серця Європи («Люблю я цей балканський безлад, і угорський, і словацький. І польський, люблю те чудесне ваготіння матерії, ту красиву оснулість, ту зневагу до фактів, ту спокійну, послідовну пиятику в сам полудень, ті ледь затуманені погляди, що легко прохромлюють дійсність, аби погідливо відкотитися у ніщо. Що тут поробиш – серце моєї Європи б'ється в Соколові Підляським і Гуші. І ні фіга воно не б'ється у Відні. Якщо хтось думає інакше, він просто недотепа. І в Будапешті не б'ється. А вже найменше – у Кракові. ...моя особиста пам'ять не гірша за пам'ять покоління, нації чи великої частини континенту»¹⁴). І хоча твори *Дорогою на Бабадаг* та *Схід* не пов'язані сюжетом, однак вони пов'язані ідеєю присутності просторів, карт у свідомості персонажа. Найвиразніше ця ідея виявляється у романі *Схід*: 1) коли персонаж описує свої відчуття від мандрів («Дивитися, як розкривається пейзаж. Щораз глибше у цей край. У його нутрощі. В глибину його самотності»¹⁵); 2) коли проживає спостереження за реальністю як екзистенційний досвід («може, тоді я відчув, як щоденна реальність моє паралельні світи? Під своєю шкірою. У глибині, як скриті в тілі жили, якими тече темна кров колишніх подій»¹⁶; «Бо як це так? Що з часом віддаляємося від місця, де народилися, і це називається втечею, зрадою, еміграцією? І все, що ми робимо, це спроба повернення? І життя – це вигнання? Мовби в якихось боснійських богомилів? І, як співали Breakout, «ріка дитинства»? як цей мій Буг, до якого мушу час до часу повернутися, щоби хоч на мить вислизнути з вигнання і перехитрити

13 А. Стасюк, *Дорогою на Бабадаг*, Київ 2007, с. 208.

14 Там само, с. 254.

15 Там само, с. 54.

16 Там само, с. 69.

самотність? Що ж це? чим ширші кола описуємо, тим виразніше центр цього обертання і тим сильніше притягання?»¹⁷). Пов'язуючи ідентичність та мандри Провінцією через концепт «уявної географії», Анджей Стасюк і справді пропонує читачам унікальну модель топосу Провінції завдяки:

- мотиву Дороги / Мандрів, переміщення персонажа дає йому можливість зустрітися з Іншим;
- ідею Європи як Центру і Європейської Провінції як простору мандрів для самопізнання персонажів;
- символізацію образів Дому, Дороги;
- ідею руйнування колективної колоніальної ідентичності – через руйнування колишніх імперій (Австро-Угорської, Радянської), відлуння їх існування досі бринить у свідомості персонажа й визначає його теперішнє, «увесь героїзм нащоденності» (Анджей Стасюк);
- акцентування символічному осмисленні Життя / Смерті, Вічності / Минулості через манди провінційним простором Європи;
- концепт «Провінція – це Європа», «Європа – це Провінція», який є взаємооберненим у творах Анджея Стасюка.

ВИСНОВКИ

Важливою особливістю просторових моделей Провінції у творчості польських письменників є таке семіотичне моделювання, яке засноване на ідеї протистояння чи трансформації Центру / Провінції. Просторова картина Провінції – в обох літературах різнопланова, бо включає як міфологічні складники (Ольга Токарчук), так і описи побуту (Анджей Стасюк) чи філософські ідеї (як-от: ідеї Едварда Саїда у прозі Анджея Стасюка).

Письменники, поєднуючи такі важливі складники, як географія та історія, представляють перед читачем оповідь, в якій через топос Провінції акцентовано описи ландшафту і подорожі, розмисли про ідентичності. Відтак оповідь про Провінцію – це оповідь, в якій пейзажні картини, переміщення персонажа, опис місця (Центр, маленьке містечко, село, переміщенням між ними тощо) розповідають про ідентичність персонажа, трансформації, які він переживає або повертаючись, або тікаючи, або проживаючи у Провінції.

17 А. Стасюк, с. 92–93.

Польська модель топосу Провінції, яка проаналізована на прикладі творів Ольги Токарчук («Провінція як ідилічне місце»), Анджеј Стасюк («Провінція. Дорога за горизонт») акцентує на мотиві ностальгії та описує Провінцію як оповідь про буття маленької людини на околицях Європи. Ця модель заснована на антиколоніальних ідеях та пошуку смислів у межах провінційного європейського простору. Цікаво, що перед персонажами творів Ольги Токарчук і Анджея Стасюка розгортається неймовірної сили і краси горизонт, їх персонажі бачать і свою Провінцію, в якій вони мешкають, і усю Європу.

Семіотична модель топосу Провінції – це складна топокультурна структура, в якій переплітаються Своє і Чуже, уявлення про Центр і Периферію, урбаністичного простору і пейзажних картин. Топос Провінції амбівалентний, бо, з одного боку, в нім зовнішній світ переплітається із внутрішніми шуканнями персонажа, з іншого – постійно відлунює протистояння «Центр / Провінція». Джерелом таких семіотичних колізій стає мотив двійництва, що можна відшукати в усіх проаналізованих творах. Зрештою проблемне поле досліджень, присвячених вивченню особливостей топосу Провінції, – відкрите поле для дискусій, в межах яких можна говорити про територіальні імагології, місця пам'яті, регіональну ідентичність – у контексті як колективного, так і особистісного досвіду пізнання. Тому що взаємодія людини із простором відображає не тільки, як географія впливає на історію та ідентичність людини, але й як історія визначає особливості уявлень людини про географічні образи, краєвиди і горизонти.

BIBLIOGRAFIA

Barthes R., *The Semiotic Challenge*, New York 1988.

Kledzik E., *The Question of the Province in Polish and East German Literature and Literary Studies After 1989*, «Porównania» 2009, nr 6.

Matusiak A., *Vyity z movchannia. Dekolonialni zmahannia ukrainskoi kultury ta literatury KhKhI stolittia z posttotalitarnoiu travmoi*, Lviv 2020.

Polishchuk Ya., *Hibrydna topohrafiia. Mistsia y ne-mistsia v suchasnyy ukrainskii literaturi*, Chernivtsi 2018.

Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.

Rybitska E., *Vid poetyky prostoru do prlityky mistsia. Topografichniy povorot u literaturnykh doslidzhenniakh*, «Eidos» 2013, nr 7.

Said E.W., *Orientalizm*, tłum. nieznaný, Kyiv 2001.

Stasiuk A., *Dorohoiu na Babadah*, Kyiv 2007.

Stasiuk A., *Skhid*, Lviv 2015.

Tokarchuk O., *Dim dnia, dim nochi*, Kyiv 2021.